

Μιχάλης Χλέτσος

ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΎΠΑΡΞΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ-ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ο ΚΡΑΤΟΣ-ΠΡΟΝΟΙΑΣ αποτελεί τουλάχιστον εδώ και μια δεκαετία τον κύριο στόχο των κριτικών που εξαπολύονται στο όνομα της ελεύθερης λειτουργίας της αγοράς. Πολλοί μιλούν για κρίση του κράτους-πρόνοιας. Οι μετριοπαθέστεροι νεοκλασικοί οικονομολόγοι δέχονται ότι το κράτος-πρόνοιας εξυπηρέτησε ορισμένους σκοπούς κάποια χρονική περίοδο (αμέσως μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο), αλλά τώρα η συνεχιζόμενη διατήρησή του δημιουργεί προβλήματα. Σήμερα υποστηρίζουν ότι είναι άσκοπο να υπεραμυνόμαστε ενός θεσμού ο οποίος βρίσκεται σε κρίση. Όσον αφορά την περίπτωση της Ελλάδας, αρκετοί ερευνητές ισχυρίζονται ότι το κράτος-πρόνοιας πέρασε από το στάδιο της υπανάπτυξης στο στάδιο της κρίσης. Βέβαια θέλουμε να τονίσουμε ότι όσοι καταφέρονται εναντίον του κράτους-πρόνοιας, ασχολούνται κυρίως με τον τομέα των Δημοσίων Δαπανών. Όμως οι Δημόσιες Δαπάνες δεν είναι τίποτα άλλο από μια συγκεκριμένη λειτουργία του. Ή για να καταστεί περισσότερο σαφές, έννοιες όπως το κράτος-πρόνοιας που είναι ως ένα βαθμό αφηρημένες, έχουν ανάγκη από κάποια άλλη έννοια που θα τις ορίσει και επεξηγήσει.

Ο όρος «δημόσιες δαπάνες» καθιστά περισσότερο σαφή την έννοια «κράτος-πρόνοιας». Δηλαδή για να το πούμε με άλλα λόγια το κράτος-πρόνοιας γίνεται αντιληπτό (λαμβάνει σάρκα και οστά) ως ένα βαθμό μέσα από τη λειτουργία των δημοσίων δαπανών. Άρα αυτοί που καταφέρονται εναντίον του στην ουσία ασκούν κριτική στο μέγεθος των δημοσίων δαπανών.

Γιατί λοιπόν ενώ όλοι βιάζονται εναντίον του κράτους-πρόνοιας θεωρώντας το σαν ένα ζήτημα που έχει κλείσει, ξανα-ασχολούμαστε μ' αυτό το θέμα; Πιστεύουμε ότι πρέπει να ασχοληθούμε για τρεις κυρίως λόγους. Καταρχήν

το κράτος-πρόνοιας δεν ταυτίζεται με τη λειτουργία των δημοσίων δαπανών. Αυτή η αντίληψη είναι κεύσσιανής έμπνευσης και δυστυχώς έχει επηρεάσει ως ένα μεγάλο βαθμό και διάφορους «αριστερούς» που συγκροτούν ένα ρεύμα αριστερού κεύσσιανισμού. Η Αριστερά θα πρέπει να αναζητήσει την πραγματική λογική από την οποία διέπεται το κράτος-πρόνοιας. Μόνο τότε θα είναι ικανή να σχηματίσει ξεκάθαρη άποψη για το κράτος και τη λειτουργία του σήμερα. Θα μπορέσει έτσι να διαμορφώσει μια εναλλακτική πρόταση εξόδου από τη σημερινή οικονομική και κοινωνικο-πολιτική κρίση.

Ο δεύτερος λόγος συνίσταται (και είναι άμεσα συνδεδεμένος με τον πρώτο λόγο) στο ζεύγος: κρίση του κράτους-πρόνοιας ναι ή όχι στην κρατική παρέμβαση. Η διαλεύκανση του όρου κρίση του κράτους-πρόνοιας αφενός μεν αποδευκνύει γιατί είναι πλαστό το δίλημμα ναι ή όχι στην κρατική παρέμβαση, αφετέρου ρίχνει άπλετο φως τόσο στη σημερινή όσο και στην αυριανή κοινωνικοπολιτική κατάσταση.

Ο τρίτος λόγος σχετίζεται με τη σημερινή κατάσταση πραγμάτων. Παρατηρούμε ότι ενώ διανύουμε περίοδο οικονομικής κρίσης, υπάρχει γενική οπισθοχώρηση του κράτους-πρόνοιας χωρίς να συνοδεύεται από την πλήρη αναίρεσή του. Με τον όρο πλήρη αναίρεση εννοούμε ότι ορισμένα κοινωνικά δικαιώματα (όπως κοινωνική ασφάλιση για όλους κ.λπ.) τα οποία είναι συνηθισμένα με τη γέννηση και ανάπτυξη του κράτους-πρόνοιας δεν καταργούνται νομοθετικά. Οι πολέμοί του δεν αμφισβητούν το δικαίωμα του ατόμου για κοινωνική περιθαλψη, για παιδεία, κ.λπ. Αυτό που αμφισβητούν είναι η συγκεκριμένη οικονομική αποτελεσματικότητα της καλλιεργηθείσας αντίληψης των κοινωνικών δικαιωμάτων. Χωρίς να αναιρούν το δικαίωμα του κάθε πολίτη σ' ορισμένα κοινωνικά δικαιώματα γίνεται προσπάθεια να παρέχονται από την αγορά και όχι από το κράτος. Βέβαια αυτό μπορεί να οδηγήσει σε ουσιαστική αναίρεσή του καθόσον μια κοινωνική ομάδα θα μπορεί να επωφελείται από αυτά τα δικαιώματα και κάποια άλλη, λόγω οικονομικών αναγκών, όχι.

Τέλος είναι απαραίτητο να τονισθεί και να αναλυθεί η τάση για ενίσχυση των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους. Οι δημόσιες δαπάνες που αφορούν τη λειτουργία των κατασταλτικών μηχανισμών είναι εντελώς ανελαστικές. Είναι ενδιαφέρον να εξεταστεί εάν η ενίσχυση αυτών των μηχανισμών γίνεται σε βάρος των ιδεολογικών μηχανισμών. Η ενδυνάμωση των κατασταλτικών μηχανισμών οφείλεται στην παρακμή του κράτους-πρόνοιας ή στην αλλαγή της σχέσης τους με τους ιδεολογικούς μηχανισμούς; Για να το πούμε με άλλα λόγια είναι η έλλειψη του κράτους-πρόνοιας σε περίοδο οικονομικής κρίσης που προκαλεί την ενίσχυση της καταστολής ή βρισκόμαστε σε μια καινούργια φάση όπου παρατηρείται ενίσχυση τόσο των κατασταλτικών όσο

και των ιδεολογικών μηχανισμών;

Δυο είναι τα κύρια ερωτήματα που θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε σ' αυτό το άρθρο. Το πρώτο αναφέρεται στην έννοια του κράτους-πρόνοιας. Δηλαδή τι σημαίνει ότι έχουμε κράτος-πρόνοιας; Το δεύτερο έχει σχέση με την ύπαρξή του στην Ελλάδα. Υπήρξε ποτέ κράτος-πρόνοιας στην Ελλάδα; Είναι σωστό να μιλάμε για υπανάπτυξή του; Ποια είναι η σχέση του με τα αντίστοιχα των χωρών της Δυτικής Ευρώπης;

Από άποψη μεθοδολογίας θα προσπαθήσουμε καταρχήν, αφού αναφερθούμε στις κυρίαρχες αντιλήψεις για την έννοια του κράτους-πρόνοιας, να βρούμε ποια είναι πράγματι η λογική του. Στη συνέχεια θα ασχοληθούμε με την περίπτωση της Ελλάδας. Θα πρέπει να βρούμε τους παράγοντες εκείνους που οδήγησαν στη γέννηση και θεμελίωση του κράτους-πρόνοιας. Αυτοί οι παράγοντες και γενικά οι συνθήκες κάτω από τις οποίες δημιουργήθηκε απαντούν στο ερώτημα αν πρέπει να μιλάμε για υπανάπτυξή του και ποια είναι η σχέση του με τα αντίστοιχα των χωρών της Δυτικής Ευρώπης.

I. Κράτος-Πρόνοιας: Θεωρητική ερμηνεία

Η ΠΛΕΙΟΝΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ που υπάρχει γύρω από τον ορισμό του κράτους-πρόνοιας, το βλέπει να ορίζεται μέσα από το ζεύγος παροχές-αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος. Ένας άλλος ορισμός του προκύπτει από το δίπολο ανθρωπιστικές αξίες και οικονομική αποτελεσματικότητα, προσβέυοντας ως απαραίτητη την προώθηση των πρώτων για την επίτευξη της δεύτερης. «Κατά την περίοδο αυτή η κυρίαρχη αντίληψη για το κράτος-πρόνοιας θεμελιώνεται στις κεινσιανές θέσεις και αποβλέπει στη δημιουργία ενός μηχανισμού πρόληψης των κρίσεων υποκατανάλωσης»¹.

Ας εξετάσουμε περισσότερο αυτές τις απόψεις γύρω από το κράτος-πρόνοιας. Η πρώτη άποψη έχει σχέση με μια μακροοικονομική θεώρησή του. Η συνεχής ροή παροχών από μια δύναμη έξω από τους εργαζόμενους και τους καπιταλιστές καθιστά ευκολότερη και δυνατότερη την αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος. Μπορούμε να πούμε ότι το κράτος-πρόνοιας αρχίζει να αναπτύσσεται ραγδαία την περίοδο κατά την οποία παρατηρούμε μια ολοένα αυξανόμενη κρατική αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και διαχείρισης του νομίσματος. Πολύ σωστά σημειώνει η Σουζάν ντε Μπρυνόφ² ότι

1. Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους-πρόνοιας στην Ελλάδα, επιμέλεια Θωμάς Μαλούτας - Δημήτρης Οικονόμου, εκδ. Εξάντας, 1988, σελ. 15.

2. Σουζάν ντε Μπρυνόφ, Κράτος και κεφάλαιο, εκδ. Θεμέλιο.

η εργατική δύναμη και το νόμισμα είναι δυο ιδιόμορφα εμπορεύματα και η αναπαραγωγή τους εξαρτάται αποκλειστικά από την επέμβαση του κράτους. Βέβαια ο όρος αυξανόμενη κρατική αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης σημαίνει κατά ένα μεγάλο μέρος πολλαπλασιασμό των κοινωνικών παροχών (παιδικοί σταθμοί, κοινωνική ασφάλιση, επιδόματα ανεργίας, συμπαράσταση και βοήθεια προς την τρίτη ηλικία...), δημιουργία της ανάλογης νομοθεσίας για επέκταση των κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων της πλειονότητας του λαού κ.λπ.

Η αύξηση των κοινωνικών παροχών (είτε σε χρήμα είτε σε είδος) έχει σαν αποτέλεσμα την ανάπτυξη της συλλογικής κατανάλωσης. Η περίοδος αυτή έχει ονομαστεί από πολλούς οικονομολόγους ως η φορντιστική περίοδος ανάπτυξης καθόσον η νέα μορφή οργάνωσης εργασίας (δηλαδή ο φορντισμός) κυριαρχεί αυτή την περίοδο³. Η ανάλυση της σχολής της «ρύθμισης» για το φορντισμό επισημαίνει τη σπουδαιότητα του ζεύγους νόρμες παραγωγής - νόρμες κατανάλωσης για τη διατήρηση του παλαιού καθεστώτος συσσώρευσης. Όταν διαταραχτεί αυτή η σχέση, τότε το καθεστώς συσσώρευσης μπαίνει σε περίοδο κρίσης από την οποία θα βγει μόνο όταν βρεθεί ένας καινούργιος τρόπος ρύθμισης για το καθεστώς συσσώρευσης⁴. Το κράτος-πρόνοιας επιδρά μέσω των παροχών του πάνω στη συλλογική κατανάλωση και αποτελεί μέσο ρύθμισης της ζήτησης⁵.

Τελικό συμπέρασμα των παραπάνω αναλύσεων για το κράτος-πρόνοιας είναι ότι αυτό χρησιμοποιείται κάτω από μια κενύσιανή αντίληψη περί του καπιταλιστικού συστήματος και της πρόληψης των κρίσεων. Ούτε η ανάλυση της σχολής της «ρύθμισης» ξεφεύγει από τα κενύσιανά πλαίσια παρ' όλη την επίμονη προσπάθεια ορισμένων ερευνητών της (π.χ. ο Λίπιετς) να διακηρύξουν τους συγγενικούς τους δεσμούς με το μαρξισμό.

Ο δεύτερος ορισμός του κράτους-πρόνοιας, όπως αναφέραμε προηγουμέ-

3. Θα θέλαμε να επιστήσουμε την προσοχή του αναγνώστη στον όρο φορντισμός. Χρησιμοποιείται από πολλούς Έλληνες ερευνητές αυτός ο όρος, έχοντας υπ' όψη τους τον ορισμό που προτείνεται από τη σχολή της «Ρύθμισης» (Regulation) στη Γαλλία (Aglietta, Boyer, Lipietz,...). Αυτή η σχολή ερεύνησε κατά κύριο λόγο την οργάνωση της παραγωγής από την πλευρά της διαδικασίας της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Έχουν γίνει και άλλες αναλύσεις για τον όρο φορντισμός (ενδεικτικά αναφέρουμε τους Palloix, Coriat) κά-

τω από μια διαφορετική σκοπιά: τη σκοπιά της οργάνωσης της εργασίας. Παρόλο που όλοι οι παραπάνω, χρησιμοποιούν τον ίδιο όρο (φορντισμός) εννοούν μια εντελώς διαφορετική έννοια.

4. Σχετικά με αυτό, δες τις εργασίες των Aglietta, Boyer, Lipietz. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Aglietta M. *Regulation et crises du capitalisme*, 1976, εκδ. Calman-Levy και R. Boyer, *La crise actuelle: une mise en perspective historique* CEP, No 7/8, 1979.

5. M. Aglietta *Regulation...*, ό.π. αν.

νως, προκύπτει από το δίπολο ανθρωπιστικές/ηθικές αξίες και οικονομική αποτελεσματικότητα. Και αυτή όμως η άποψη δεν ξεφεύγει από τα πλαίσια της κείνσιανης φιλοσοφίας περί κοινωνικής δικαιοσύνης. Εξάλλου η ανάπτυξη του κράτους-πρόνοιας συνέπεσε με την ύπαρξη σοσιαλδημοκρατικών πολιτικών καθεστώτων. Δηλαδή το κράτος-πρόνοιας εκφράστηκε πολιτικά από σοσιαλδημοκρατικά πολιτικά καθεστώτα. Καταλαβαίνουμε λοιπόν εύκολα γιατί η κριτική του ασκείται από κυβερνήσεις τύπου Θάτσερ και Ρέιγκαν και γίνεται σε μια περίοδο όπου μιλάνε για κρίση του κράτους-πρόνοιας ενώ παρατηρείται ανάληψη της πολιτικής εξουσίας από συντηρητικότερες κυβερνήσεις⁶.

Προσπαθήσαμε, παρουσιάζοντας τις κυρίαρχες αντιλήψεις για το κράτος-πρόνοιας, να δείξουμε ότι για την πλειονότητα του κόσμου η παρουσία του σημαίνει περισσότερες κοινωνικές παροχές και περισσότερη κοινωνική δικαιοσύνη. Αυτό δεν είναι τυχαίο αφού αυτή η αντίληψη καλλιεργήθηκε σκόπιμα από συγκεκριμένους οικονομικο-πολιτικούς κύκλους που προσπάθησαν να συγκαλύψουν την ουσία του θέματος. Εξάλλου η κριτική που ασκείται δεν ξεφεύγει από τα παραπάνω συγκεκριμένα πλαίσια ανάλυσης και αφορά την αποτελεσματικότητα του ρόλου του. Δηλαδή σαν μηχανισμός πρόληψης κοινωνικής δικαιοσύνης και ευημερίας. Έτσι όμως η πραγματική φύση τόσο του κράτους-πρόνοιας όσο και του καπιταλιστικού συστήματος συγκαλύπτεται πλήρως.

Καθίσταται πλέον αναγκαίο να παρέμβουμε ενεργά σ' αυτή τη διαμάχη (κράτος-πρόνοιας ή μηχανισμοί της αγοράς) όχι για να επιχειρηματολογήσουμε υπέρ ή κατά αλλά για να αποκαλύψουμε την πραγματική διάσταση του παραπάνω ζητήματος.

II. Μια άλλη αντίληψη για το Κράτος-Πρόνοιας

ΤΙ ΕΙΝΑΙ ΟΜΩΣ ΣΤΗΝ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ το κράτος-πρόνοιας; Σίγουρα δεν ταυτίζεται με το σύνολο των παροχών. Αυτές αποτελούν μια από τις λειτουργίες του. Για να μπορέσουμε να καταλάβουμε την έννοια του κράτους-πρόνοιας θα πρέπει να αναζητήσουμε τη συγκεκριμένη λογική που το διέπει. Γι' αυτό το σκοπό θα πρέπει να διερευνήσουμε τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στο κρά-

6. Χρησιμοποιούμε τους όρους «σοσιαλδημοκρατία», «συντηρητικό πολιτικό καθεστώς» επειδή κατά κάποιο τρόπο για την πλειονότητα του κόσμου είναι ταυτισμένοι με συγκεκριμένες πολιτικές κυβερνήσεις. Αυτό δεν

σημαίνει ότι ένα «σοσιαλδημοκρατικό» πολιτικό καθεστώς δεν μπορεί να είναι πιο συντηρητικό από αυτό που αποκαλούν «δεξιό» πολιτικό καθεστώς.

τος-πρόνοιας και στη μισθωτή εργασία, τη συσσώρευση του κεφαλαίου, την κοινωνία και τέλος ανάμεσα στο κράτος-πρόνοιας και στο πολιτικό καθεστώς. Πιστεύουμε ότι η σχέση που υπάρχει ανάμεσα στο κράτος-πρόνοιας και στα παραπάνω στοιχεία είναι εντελώς διαφορετική απ' ό,τι στις άλλες «μορφές» κρατών και σε αυτά τα στοιχεία. Με τον όρο άλλες μορφές κρατών, εννοούμε κυρίως το απολυταρχικό κράτος που υπήρχε στη φάση της αρχικής συσσώρευσης, το φιλελεύθερο κράτος που υπήρχε στη δεύτερη φάση του καπιταλισμού (ανταγωνιστικός καπιταλισμός) και κράτος-πρόνοιας που εμφανίζεται κυρίως στη φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού⁷.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι ανάλογα με τη συγκεκριμένη φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού, το κράτος εμφανίζεται κάτω από μια συγκεκριμένη μορφή. Εδώ όμως θα πρέπει να προσέξουμε, καθόσον το κράτος δεν είναι απλά και μόνο μια παθητική αντιγραφή της συγκεκριμένης καπιταλιστικής ανάπτυξης, αλλά αποτελεί ενεργό στοιχείο της καπιταλιστικής διαδικασίας. Η σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στο κράτος-πρόνοιας και στη διαδικασία ανάπτυξης είναι αμφίδρομη. Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι το κράτος-πρόνοιας είναι η συγκεκριμένη μορφή οργάνωσης του «κοινωνικού» μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο⁸. Ποια είναι όμως αυτά τα στοιχεία που έδωσαν στο κράτος τη συγκεκριμένη μορφή του κράτους-πρόνοιας;

Πρώτα απ' όλα αλλάζει η σχέση ανάμεσα στο κράτος και στη μισθωτή εργασία. Εφόσον η μισθωτή εργασία αποτελεί το κυρίαρχο γνώρισμα που διαφοροποιεί τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής από τους προηγούμενους, θα πρέπει ν' αλλάξει και η σχέση του κράτους απέναντί της. Η πολιτική του κράτους έχει σαν στόχο την εξάπλωση του θεσμού της μισθωτής εργασίας. Η ανάπτυξη του κράτους-πρόνοιας στηρίζεται στην επέκταση της μισθωτής εργασίας αλλά και αυτή η ίδια η αύξηση του αριθμού των μισθωτών προϋποθέτει την ύπαρξή του. Το κράτος-πρόνοιας για να αναπτυχθεί χρειάζεται να στηριχθεί σε μια ενιαία και ομοιογενή κοινωνική κατηγορία. Αυτή δεν είναι άλλη από την κατηγορία των μισθωτών. Όμως και οι μισθωτοί χρειάζονται κάποια κοινωνική και οικονομική εξασφάλιση την οποία μπορεί να τους την προσφέρει μόνο μια δύναμη έξω από αυτούς, η οποία είναι το κράτος. Πρέπει όμως να υπάρξει αλλαγή τόσο σε νομικό όσο και σε ιδεολογικό επίπεδο μ' απώτερο στόχο τη στήριξη και εξάπλωση της παραπάνω σχέσης. Για να δεχτεί όμως ο αγρότης ή ο τεχνίτης να μπει στην παραπάνω σχέση θα πρέπει

7. Μ. Χλέτσος «Περισσότερο ή ολιγώτερο κράτος», *Ο ΠΟΛΙΤΗΣ*, τεύχος 83 (12), Οκτ. 1987.

8. Το κράτος-πρόνοιας πρωτοεμφανίστηκε

στις αρχές του 1900, αλλά τα στοιχεία χάρις στα οποία σχηματίστηκε (μορφοποιήθηκε) παρουσιάστηκαν ολοκληρωμένα μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

να του προσφέρει το κράτος μια σειρά ωφελημάτων. Έτσι τίθενται οι βάσεις για την κοινωνική ασφάλιση, σταθεροί μισθοί και άλλα οικονομικά βοηθήματα και επέκταση του θεσμού της κατανάλωσης για όλο τον κόσμο. Όταν λέμε επέκταση του θεσμού της κατανάλωσης εννοούμε μια σειρά οικονομικών μέτρων (δάνεια, θεσμός των δόσεων...) που έχουν σαν σκοπό να βοηθήσουν τις ασθενέστερες και σταθερές οικονομικά κοινωνικές ομάδες (δηλαδή τους μισθωτούς) να αποκτήσουν πρόσβαση στα λεγόμενα διαρκή καταναλωτικά αγαθά.

Όλα αυτά όμως σημαίνουν ταυτόχρονα και μια επέμβαση του κράτους στη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου μ' αποκλειστικό σκοπό την αποφυγή οικονομικών κρίσεων, την εξασφάλιση πλήρους απασχόλησης για όλους και γενικότερα την ομαλή αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος.

Ταυτόχρονα αλλάζει και η σχέση που αναπτύσσει ο πολίτης με την κοινωνία. Καταρχήν το κράτος απευθύνεται απευθείας στην κοινωνία θεωρώντας την αναπαραγωγή της σαν αποκλειστικό καθήκον του. Η θέση των ατόμων ως προς την κοινωνία έχει αλλάξει. Τα άτομα έρχονται σ' επαφή μεταξύ τους μέσω της κοινωνίας δηλαδή σαν άτομα της ίδιας της κοινωνίας. Το κοινωνικό συμβόλαιο είναι ιδωμένο πρώτα σαν συμπύκνωση των συμβολαίων μεταξύ των ατόμων και της κοινωνίας η οποία παρουσιάζεται σαν πρωταρχική και όχι σαν προϊόν δυναμικής συνύπαρξης ατόμων⁹. Τέλος αλλάζει και η ευθύνη που έχει η κοινωνία απέναντι στα άτομα. Πιο συγκεκριμένα το ατύχημα δεν θεωρείται ένα γεγονός για το οποίο υπεύθυνο είναι το ίδιο το άτομο, αλλά είναι η ίδια η κοινωνία. Το ατύχημα γίνεται (καθίσταται) πλέον ένα κοινωνικό φαινόμενο. Η κοινωνία μετατρέπεται σε θεσμό, υποκείμενο υποχρεώσεων απέναντι στα άτομα¹⁰. Έτσι αναπτύσσεται ραγδαία ένα σύστημα ασφαλίσεων και κοινωνικής περίθαλψης που έχει τη βάση του ακριβώς στην αντίληψη που έχει αναπτύξει η κοινωνία για την ευθύνη που έχει απέναντι στα άτομα-πολίτες της. Βέβαια όλα αυτά προϋποθέτουν την ομοιογένεια της κοινωνίας που αποτελεί ένα σημαντικό γνώρισμα της εποχής που αναπτύσσεται το κράτος-πρόνοιας. Σήμερα, όπως θα δούμε παρακάτω, αυτό το γνώρισμα δεν αποτελεί χαρακτηριστικό της εποχής μας. Ολοένα και περισσότερα άτομα ζουν έξω από την κοινωνία. Μετανάστες, νέοι, κοινωνικές και σεξουαλικές μειονότητες κινούνται και ζουν στο περιθώριο. Αυτό σημαίνει ότι ζουν κάτω από συνθήκες διαβίωσης διαφορετικές απ' ό,τι οι άλλοι. Δεν υπάρχει στέγη και σταθερή δουλειά για αυτά τα άτομα και γενικότερα η φυσική αναπαραγωγή

9. B. Lautier, «Salarisation restreinte et fixation dans le salariat, secteur informel et politique d'emploi en Amerique Latine», *Revue Tiers-Monde*, PUF, vol XXVIII, No 110, 1987.

10. Για την έννοια του ατύχηματος, δες Francois Ewald *L'Etat Providence*, ed. Grasset, 1986.

τους δεν στηρίζεται στο καθεστώς της μισθωτής εργασίας και στα αποδεκτά από την κοινωνία μέσα.

Θα ήταν παράλειψή μας αν δεν επισημαίναμε ότι όλη αυτή η αντίληψη για τη σχέση ανάμεσα στην κοινωνία και στους πολίτες μεταφράζεται με τη διαδικασία της αυξανόμενης κρατικοποίησης της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Αυτό επίσης ήταν πολύ σημαντικό γνώρισμα της εποχής εκείνης. Σήμερα όμως παρατηρείται ότι υπάρχει αύξηση της ιδιωτικοποίησης της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Γίνεται κατά ένα μέρος από την αγορά και κατά ένα μέρος από το κράτος. Παρόλο που σκοπός των πολέμιων του κράτους-πρόνοιας είναι η αντικατάσταση της κρατικής αναπαραγωγής από την ιδιωτική αναπαραγωγή, πρέπει να μιλάμε μάλλον για συνύπαρξη του «ιδιωτικού» με το «κρατικό» παρά για την πλήρη επικράτηση της «ιδιωτικής» σφαίρας.

Τέλος αλλάζει και η σχέση ανάμεσα στο πολιτικό καθεστώς και στα άτομα. Όλα τα παραπάνω που αναφέραμε (όπως κοινωνικές παροχές, ασφάλιση, μαζική κατανάλωση...) δεν θα μπορούσαν να υπάρξουν αν δεν συνοδεύονταν και από μια παράλληλη ανάπτυξη των δημοκρατικών διαδικασιών. Η ιδέα της ομοιογενούς κοινωνίας είναι άτοπη αν το μεγαλύτερο μέρος (ή έστω και ένα μικρό) της βρίσκεται έξω από την κοινωνία. Το καινούργιο καταναλωτικό μοντέλο που προωθείται μπορεί να επιτευχθεί μόνο αν υπάρχει η κοινωνική συναίνεση από την πλευρά των ατόμων. Βέβαια δεν θέλουμε να πούμε ότι τα άτομα είναι παθητικοί δέκτες μπροστά σε ό,τι γίνεται. Ίσα-ίσα η πάλη των τάξεων προκάλεσε σε ένα πολύ μεγάλο βαθμό όλες αυτές τις αλλαγές που γίνανε. Εξάλλου όπως έχουμε αναφέρει και αλλού¹¹ η ανάπτυξη είναι μια διαδικασία που εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη συσσώρευση του κεφαλαίου και την πάλη των τάξεων.

Πιστεύουμε ότι όλα αυτά τα στοιχεία που αναφέραμε και τα οποία οδήγησαν στη συγκρότηση του κράτους-πρόνοιας βρίσκονται σήμερα σε κρίση. Κατά συνέπεια βρίσκεται σε κρίση και το κράτος-πρόνοιας. Καταλαβαίνουμε λοιπόν ότι το τελευταίο δεν βρίσκεται σε κρίση επειδή το βάρος των κοινωνικών παροχών έχει γίνει δυσβάσταχτο όπως πολλοί οικονομολόγοι υποστηρίζουν. Γιατί όμως αυτά τα παραπάνω στοιχεία βρίσκονται σήμερα σε κρίση; Πρόκειται για αλλαγή ή απλώς τροποποίηση του κράτους-πρόνοιας;

Η απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα δεν είναι τόσο αιχλή. Ο λόγος βρίσκεται στο ότι η δημιουργία αυτών των στοιχείων ή καλύτερα η αντίληψη που οδήγησε στο σχηματισμό τους ήταν προϊόν μιας μακρόχρονης διαδικασίας.

11. Μ. Χλέτσος «Μισθωτή εργασία και ανάπτυξη», *Ο ΠΟΛΙΤΗΣ*, Τεύχος 97, Μάρτιος 1989.

Είναι λογικό ότι εφόσον αυτή η διαδικασία δεν καταλήγει στην ανατροπή της υπάρχουσας κατάστασης να μπει σε κρίση. Η αντίληψη, που οδήγησε στο σχηματισμό του κράτους-πρόνοιας ήταν μια αντίληψη, προσαρμογής και ταυτόχρονα εκσυγχρονισμού του καπιταλιστικού συστήματος. Όλα θα ήταν «ωραία» αν δεν υπήρχε η πάλη των τάξεων. Οι αγώνες των φοιτητών και των εργαζομένων το 1968 στη Γαλλία, στη Γερμανία, το θερμό φθινόπωρο στην Ιταλία και γενικότερα η άνοδος του εργατικού κινήματος σε ολόκληρη την Ευρώπη έδειξε τα όρια του συστήματος. Δεν ζητούσαν μόνο αύξηση μισθών που θα μεταφραζόταν σε αγορά νέων καταναλωτικών αγαθών, αλλά αμφισβητούσαν την ίδια τη λογική της οργάνωσης της εργασίας. Οι εργάτες της Φιάτ και της Ρενώ έδειχναν έμπρακτα την αντίθεσή τους στην πειθαρχία δουλειάς και στις νόρμες παραγωγής που τους είχαν επιβάλλει. Αμφισβητούσαν για μια ακόμη φορά το ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα. Μια καινούργια και αρκετά σημαντική περίοδος κρίσης άρχιζε. Όπως όλοι ξέρουμε η έξοδος από την κρίση σημαίνει είτε ανατροπή του παλαιού είτε προσαρμογή σε μια επιφανειακή τροποποίηση του παλαιού.

Το συμπέρασμα όλων αυτών είναι ότι η καπιταλιστική τάξη κατάλαβε ότι η συγκεκριμένη οργάνωση εργασίας που εκφράστηκε μέσα από το κράτος-πρόνοιας έφτασε στο όριό της. Μια καινούργια οργάνωση εργασίας θα έπρεπε να πάρει τη θέση της παλιάς για να μην έχουμε ανατροπή του καπιταλιστικού καθεστώτος. Για να γίνει αυτό, έπρεπε να υπάρξει ολομέτωπη ιδεολογική και πολιτική επίθεση, απέναντι στα στοιχεία που συγκρότησαν το κράτος-πρόνοιας. Όπως αποδείξαμε αυτά τα στοιχεία δεν είναι η ύπαρξη των κοινωνικών παροχών αλλά η αντίληψη, που οδήγησε στην αύξηση των κοινωνικών παροχών. Καταλαβαίνουμε λοιπόν ότι η διαμάχη γύρω από τη μείωση ή όχι των δημοσίων δαπανών και γενικότερα γύρω από την οικονομική αποτελεσματικότητα του κράτους-πρόνοιας, συγκαλύπτει την πραγματική φύση του προβλήματος. Αυτό που έχει τεθεί σε αμφισβήτηση από την καπιταλιστική τάξη (εκμεταλλευόμενη την υποχώρηση σε παγκόσμια κλίμακα του επαναστατικού κινήματος) είναι η ομοιογένεια της κοινωνίας και η σχέση ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία. Το πρόβλημα της ανεργίας και της ολόένα και μεγαλύτερης περιθωριοποίησης ενός τμήματος της κοινωνίας οδηγούν στην κοινωνία των δυο τρίτων. Άρα τη στιγμή που προωθείται αυτή η λύση, δεν είναι δυνατό να μένει αναλλοίωτη η εικόνα περί ομοιογενούς κοινωνίας. Υποβάλλονται κινήματα που στρέφονται εναντίον όλων των κοινωνικών και πολιτικών μειονοτήτων. Την ίδια στιγμή αλλάζει και η σχέση του ατόμου με την κοινωνία. Η κοινωνία δεν θεωρείται αποκλειστικά υπεύθυνη απέναντι στο άτομο. Προβλήματα όπως η ανεργία, η ασθένεια, η οικονομική εξαθλίωση... θεωρείται ότι προκαλούνται εν μέρει εξαιτίας της στάσης των ατόμων απέναντι στην ίδια

τους τη ζωή. Έτσι μειώνονται οι κοινωνικές παροχές και γίνεται προσπάθεια αποκρατικοποίησης της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης του ατόμου. Βέβαια θα πρέπει να αναφέρουμε ότι όταν μιλάμε για μείωση των κοινωνικών παροχών, εννοούμε ότι αυτές οι κοινωνικές παροχές απευθύνονται σε μια μερίδα του πληθυσμού. Υπάρχουν αρκετά μεγάλα κοινωνικά στρώματα σε ορισμένες δυτικές χώρες (κυρίως στις ΗΠΑ) όπου ζουν και αναπαράγονται στο περιθώριο της κοινωνίας. Εδώ η μείωση των κοινωνικών παροχών δεν σημαίνει τίποτα γιατί απλώς δεν υπάρχουν γι' αυτούς κοινωνικές παροχές. Παρόλ- ληλα παρατηρείται ανάπτυξη ενός ιδιόμορφου πατερναλισμού καθόσον η επι- βίωση όλων των κοινωνικών στρωμάτων επιτυγχάνεται χάριν της «ευσπλαγ- χίας» ορισμένων εκκλησιαστικών οργανώσεων και φιλανθρωπικών ιδρυμά- των.

Από την άλλη ενισχύεται ο θεσμός της οικογένειας καλούμενος στις δύσκο- λες αυτές ώρες να αναλάβει την οικονομική και ιδεολογική αναπαραγωγή των υπολοίπων ατόμων που αποτελούν το ένα τρίτο της κοινωνίας ώστε να μην παρουσιάζεται άμεσος κίνδυνος για την ομαλή λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος.

Θα ήταν παράλειψή μας αν δεν επισημαίναμε την ενδυνάμωση των κατα- σταλτικών μηχανισμών του κράτους. Η αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος δεν γίνεται μόνο μέσα από τη βία ή την ιδεολογική ενσωμάτωση και συναίνεση. Επιτυγχάνεται μέσα από τη χρήση του ζεύγους ενσωμάτωση (συναίνεση - καταπίεση). Στην περίοδο ανάπτυξης του κράτους-πρόνοιας, ε- νισχύονται περισσότερο οι ιδεολογικοί μηχανισμοί εν σχέσει με τους κατα- σταλτικούς μηχανισμούς. Στην περίοδο κρίσης του ενισχύονται κυρίως οι κα- τασταλτικοί μηχανισμοί. Η αστική τάξη, τη στιγμή που διακηρύσσει την πίστη της στην ελευθερία του ατόμου, προσπαθεί να περιορίσει σημαντικές πολιτικές και κοινωνικές κατακτήσεις του αριστερού κινήματος. Ψηφίζονται νόμοι αναστολής του δικαιώματος στην απεργία ενώ με το πρόσχημα της καταπολέμησης της «τρομοκρατίας» καταπιέζονται οι ατομικές ελευθερίες. Θα πρέπει όμως να διερευνηθεί κατά πόσο ενισχύονται σήμερα μόνο οι κα- τασταλτικοί μηχανισμοί και όχι οι ιδεολογικοί μηχανισμοί. Εάν τούτο συμ- βαίνει, είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα της τωρινής κρίσης.

Το τελικό μας συμπέρασμα είναι ότι το κράτος-πρόνοιας βρίσκεται σε κρίση επειδή αμφισβητήθηκε η ίδια η αντίληψη που οδήγησε σε αυτό. Η έξοδος από την κρίση δεν θα είναι ένα καινούργιο κράτος-πρόνοιας αλλά μια νέα μορφή οργάνωσης του «κοινωνικού». Ακόμα και στις χώρες όπου το κράτος-πρόνοιας δέχεται τη μεγαλύτερη επίθεση, δεν έχει καθοριστεί ακριβώς ποια θα είναι η μορφή οργάνωσης του «κοινωνικού». «Κοινωνικό» είναι ο χώρος μέσα στον οποίο εντάσσεται το άτομο σαν «κοινωνική» κατηγορία. Το άτομο υπάρχει

μόνο σαν μέλος μιας κοινωνικής ομάδας και σαν τέτοιο συνάπτει σχέσεις τόσο με τα άτομα της ίδιας ομάδας όσο και με άτομα άλλων μονάδων. Η κοινωνία εμφανίζεται σαν σύνολο ατόμων που ανήκουν σε κοινωνικές ομάδες (άρα σαν σύνολο κοινωνικών ομάδων) και αναπτύσσουν σχέσεις μεταξύ των. Αναπαραγωγή της κοινωνίας σημαίνει τη φυσική αναπαραγωγή των ατόμων και την αναπαραγωγή των κρισταμένων σχέσεων μεταξύ των ατόμων. Αναπαραγωγή της καπιταλιστικής κοινωνίας σημαίνει την αναπαραγωγή των ατόμων-μελών κοινωνικών μονάδων αλλά και την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων. Οι σχέσεις αυτές είναι σχέσεις εξουσίας και υποταγής μιας κοινωνικής ομάδας πάνω σε κάποια άλλη ομάδα. Δεν είναι κατ' ανάγκη οικονομικές σχέσεις καθόσον υπάρχει μια αυτονομία του «οικονομικού», όπου το άτομο εντάσσεται σαν οικονομική κατηγορία, από το «κοινωνικό». Η ύπαρξη αλλά και η αναπαραγωγή της κοινωνίας στηρίζεται πάνω στον τρόπο οργάνωσης των υπαρχόντων σχέσεων μέσα στα πλαίσια της κοινωνίας. Εάν υπάρξει δυσλειτουργία στον τρόπο οργάνωσης τότε υπάρχει κρίση αναπαραγωγής. Η κρίση ξεπερνιέται μόνο εάν επιλυθεί η δυσλειτουργία ή επέλθει καινούργιος τρόπος οργάνωσης του «κοινωνικού». Το κράτος-πρόνοιας ήταν ο συγκεκριμένος τρόπος οργάνωσης του κοινωνικού από τις αρχές του αιώνα. Η κρίση του κράτους-πρόνοιας δεν είναι τίποτα άλλο παρά κρίση του συγκεκριμένου τρόπου οργάνωσης του «κοινωνικού».

Ελλάδα και Κράτος-Πρόνοιας: Από την υπανάπτυξη στην κρίση

ΥΠΟΣΤΗΡΙΖΕΤΑΙ ΑΠΟ ΠΟΛΛΑ ΑΤΟΜΑ ότι στην Ελλάδα το κράτος-πρόνοιας δεν αναπτύχθηκε πολύ κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Ιδιαίτερα όμως δόθηκε έμφαση στην επέκταση της συλλογικής κατανάλωσης και στην ανάπτυξή του κατά τη μετά το 1974 περίοδο. Δηλαδή το κράτος-πρόνοιας αναπτύσσεται στην Ελλάδα σε μια περίοδο όπου διεθνώς εισέρχεται σε κρίση. Μια σειρά στοιχείων όπως χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης της παραγωγικής διαδικασίας, περιορισμένη συγκέντρωση του κεφαλαίου, χαμηλό ποσοστό μισθωτής εργασίας, διευρυμένη οικογένεια εμπόδισαν την ανάπτυξή του¹². Όλοι αυτοί οι παράγοντες όχι μόνο καθυστέρησαν την εμφάνισή του στην Ελλάδα, αλλά και σε συνδυασμό με τη διεθνή κατάσταση εμπόδισαν την πλήρη ανάπτυξή του. Έτσι το κράτος-πρόνοιας στην Ελλάδα πέρασε από την υπανάπτυξη στην κρίση. Αποδεικτικά στοιχεία της παραπάνω άποψης είναι η κακή και μη ολοκληρωμένη λειτουργία ορισμένων υπηρεσιών που το χαρακτηρίζουν.

12. «Προβλήματα ανάπτυξης...» ό.π. αν.

‘Αποψη μας είναι ότι πράγματι το κράτος-πρόνοιας στην Ελλάδα αναπτύχθηκε κυρίως μετά το 1974. Θα διαφωνήσουμε όμως ως προς τους λόγους της καθυστέρησης της εμφάνισής του και ως προς το χαρακτήρα της υπανάπτυξής του. Προτού δείξουμε γιατί το κράτος-πρόνοιας στην Ελλάδα αναπτύσσεται κυρίως μετά το 1974, θέλουμε να επισημάνουμε ότι παρόλο που το ελληνικό κράτος, πριν από το 1974, παρουσιάζει υψηλό ποσοστό δημοσίων δαπανών δεν μπορεί να ταυτιστεί με το κράτος-πρόνοιας. Οι δημόσιες δαπάνες δεν είναι τίποτα άλλο από ένας τρόπος έκφρασης του κράτους-πρόνοιας. Η ύπαρξή του δικαιολογεί αυξημένες δημόσιες δαπάνες, αλλά δεν συμβαίνει κατ’ ανάγκη το αντίθετο. Όσον αφορά την περίπτωση της Ελλάδας που παρουσιάζει αρκετά υψηλό ποσοστό δημοσίων υπαλλήλων και δημοσίων δαπανών από την περίοδο γέννησης του ελληνικού κράτους, θα πρέπει να αναζητήσουμε την αιτία στον τρόπο ανάπτυξής της¹³. Το ελληνικό έθνος αναπτύχθηκε στηριζόμενο ταυτόχρονα σε δυο αστικές τάξεις. Την εξωτερική, που ήταν οι Φαναριώτες και την εσωτερική αστική τάξη. Η εξωτερική αστική τάξη ήταν αυτή που διευκόλυνε την υπέρμετρη ανάπτυξη του δημόσιου τομέα για καθαρά δικούς της σκοπούς. Ποτέ όμως δεν θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι το ελληνικό κράτος εκείνης της περιόδου ήταν κράτος-πρόνοιας γιατί τότε θα καταλήγαμε στη λαθεμένη άποψη της ταύτισης του μεγέθους των δημοσίων δαπανών με το κράτος-πρόνοιας.

Όλοι αυτοί οι λόγοι που αναφέραμε προηγουμένως, πράγματι υπήρξαν. Το πρόβλημα όμως είναι αφενός μεν γιατί δημιουργήθηκε η παραπάνω κατάσταση (δηλαδή χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης, περιορισμένη συγκέντρωση κ.λπ.) και αφετέρου γιατί δεν σχηματίστηκε η αντίληψη που οδήγησε στην δημιουργία του κράτους-πρόνοιας στην Δ. Ευρώπη. Ή για να γίνουμε σαφέστεροι, το κράτος-πρόνοιας εμφανίστηκε αργά στην Ελλάδα γιατί άργησαν να ολοκληρωθούν τα στοιχεία εκείνα που το συγκροτούν. Οι υποθέσεις περί ομοιογένειας της κοινωνίας και περί διαφορετικής σχέσης ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία δεν υπήρχαν, ή υπήρχαν με διαφορετική μορφή λόγω των ιδιομορφιών σχηματισμού τους. Αμέσως μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου η αντίληψη περί ομοιογενούς κοινωνίας μάλλον ήταν άστοχη. Ταυτόχρονα το πολιτικό καθεστώς αναζητώντας τη νομιμοποίησή του μέσα από τις μικροαστικές κοινωνικές ομάδες αναγκάστηκε να πάρει μια σειρά μέτρων¹⁴ όπου στήριζαν για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα αυτές τις μάζες οι οποίες αποτελούν ανασταλτικό παράγοντα εμφάνισής του. Οι μισθωτοί μη έχοντας άλλο τρόπο κοινωνικοποίησής τους, κοινωνικοποιούνται μέσα από το κράτος και

13. Μ. Χλέτσος «Κράτος και ανάπτυξη: Περι-
οδιολόγησι του Ελληνικού κοινωνικού σχη-

ματισμού», υπό έκδοσι.

14. Μ. Χλέτσος «Μισθωτή...», ό.π. σν.

κυρίως μέσα από το κράτος-πρόνοιας. Αντίθετα οι μικροαστικές μάζες κοινωνικοποιούνται μέσα από την αγορά κυρίως ως κάτοχοι κεφαλαίου. Έχοντας δυο κύριους τρόπους κοινωνικοποίησης, τον οικονομικό και τον πολιτικό, το κράτος-πρόνοιας αποτελεί τον πολιτικό τρόπο κοινωνικοποίησης μιας μερίδας του πληθυσμού που δεν είναι κάτοχοι κεφαλαίου. Όταν λέμε κοινωνικοποίησης, εννοούμε την ένταξη του ατόμου μέσα σ' ένα σύνολο που διέπεται από κάποιους κανόνες-νόρμες.

Εξάλλου σε πολιτικό επίπεδο δεν είχε επιτευχθεί η απαραίτητη φιλελευθεροποίηση που είναι προϋπόθεση της ανάπτυξης του κράτους-πρόνοιας. Όμως από το 1974 και μετά, η Ελλάδα έχει μπει σε μια διαδικασία αυξανόμενης μισθωτοποίησης άρα και ανάπτυξης του κράτους-πρόνοιας. Η μισθωτοποίηση του πληθυσμού είναι προϋπόθεση αλλά και αποτέλεσμα του κράτους-πρόνοιας. Βέβαια ακόμη και σήμερα οι μη μισθωτοί αποτελούν ένα σημαντικό ποσοστό του ενεργού πληθυσμού, αλλά η τάση για ολοένα μεγαλύτερη μισθωτοποίηση του πληθυσμού είναι πλέον σαφής και δεδομένη.

Σε πολιτικό επίπεδο παρατηρείται η τάση να αποκατασταθεί η υπόθεση, περί ομοιογένειας της ελληνικής κοινωνίας. Έτσι αρχίζει να ολοκληρώνεται η αντίληψη που οδήγησε στο κράτος-πρόνοιας. Βέβαια δεν πρόλαβε να αναπτυχθεί εντελώς (γι' αυτό και ορισμένοι μιλάνε για υπανάπτυξή του) και αμφισβητήθηκε. Θα θέλαμε όμως να θέσουμε το ερώτημα: μπορούμε να μετρήσουμε ποσοτικά το κράτος-πρόνοιας; Μπορούμε, κρίνοντας από το επίπεδο λειτουργίας ορισμένων θεσμών του και από τον χρόνο ύπαρξής του, να μιλήσουμε για υπανάπτυξη;

Βέβαια αυτοί που χρησιμοποιούν τον όρο υπανάπτυξη του κράτους-πρόνοιας θέλουν να δείξουν ότι το κράτος υπαναπτύχθηκε ακριβώς επειδή η Ελλάδα είναι μια υπανάπτυκτη ή εξαρτημένη χώρα.

Εμείς πιστεύουμε ότι το κράτος-πρόνοιας δεν είναι ένα αντικείμενο που το αποκτούμε με το πρώτο. Είναι μια συγκεκριμένη διαδικασία που για να ολοκληρωθεί εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Ένας από αυτούς είναι η πάλη των τάξεων και η συσσώρευση του κεφαλαίου τόσο στην ίδια τη χώρα όσο και στο εξωτερικό. Στην Ελλάδα τη στιγμή που το κράτος-πρόνοιας αναπτυσσόταν, υπήρχε και ο αντίκτυπος της κρίσης του διεθνώς. Αυτό, σε συνδυασμό με την υποχώρηση του αριστερού κινήματος τα τελευταία χρόνια στη χώρα μας, οδήγησαν στην αμφισβήτηση αυτού του θεσμού. Εξάλλου το αν η κοινωνική ασφάλιση δεν λειτουργεί σωστά εξαρτάται αφενός μεν από τη δομή της χώρας και αφετέρου από το χρόνο λειτουργίας της.

Σαν συμπέρασμα θα θέλαμε να πούμε ότι από το 1974 και μετά (έχοντας δημιουργηθεί και οι απαραίτητες προϋποθέσεις) είμαστε μάρτυρες της εμφάνισης και της θεμελίωσης του κράτους-πρόνοιας στην Ελλάδα. Παρ' ότι αμ-

φιοβητείται, δεν έχει μπει σε μία περίοδο κρίσης. Το αν θα ακολουθήσει αυτή τη στιγμή την πορεία των αντίστοιχων κρατών στη Δυτική Ευρώπη ή αν θα συνεχίσει να υπάρχει για κάποιο χρονικό διάστημα και μετά θα μπει σε κρίση, εξαρτάται από την πορεία του εργατικού κινήματος στη χώρα μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Donzelot Jacques, (1984), *L' invention du social*, Fayard, Paris.
- Eisenstadt s. N, Ahimeir O., (1985), *The welfare state and its aftermath*, Beckenham, Croom Helm.
- Ewald F, (1986), *L' Etat Providence*, Grasset, Paris.
- Forder A, Caslin T., Ponton G. Walkate S., (1984), *Theories of welfare state*, London, Routledge & Keagan Paul.
- Friedmann R. R, Gilbert N., Sherer M., (1987), *Modern welfare state*, Brighton, Wheatsheaf.
- Harris D, (1987), *Justifying state welfare*, Oxford Blackwell.
- Johnson N., (1987), *The welfare state in transition*, Brighton, Wheatsheaf.
- Jordan B., (1987), *Rethinking welfare*, Oxford, Blackwell.
- Lautier B., (1987), «Fixation restreinte dans le salariat, secteur informel et politique d' emploi en Amerique Latine», *Revue Tiers Monde*, PUF, No 110, Avril-Juin.
- Lautier B., (1989). *Codification étatique et codification privée du travail salarié en Amerique Latine, Communication au Colloque: Politiques d' agustement en Amerique Latine: entre la contrainte externe et l' imperatif de cohesion sociale*, Universite de Buenos Aires - Greitd, 17-20 Oct.
- Lautier B., (1989) *La genèse de l' Etat-Providence en Europe et en Amerique Latine: Mimetisme, parodie ou voie alternative?*
- Μαλούτας, Οικονόμου., (επιμέλεια), *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους-πρόνοιας στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα.
- Offe C., (1984) *Contradictions of the welfare state*, London, Hutchison.
- Rosanvallon P., (1981), *La crise de l' Etat Providence*, Seuil.

